

mával kapcsolatba kerülők — földrajzosok, geológusok, geofizikusok és nem utolsósorban a nyelvészek — egységesebb magyar névhasználatát e területen is.

Reméljük, hogy a Kartográfiai Vállalat megkapja ehhez a szükséges anyagi támogatást.

MÁRTON MÁTYÁS

A típusváltás

Egy fejezet helységneveink élettanából

A magyar történeti helynévrendszer vizsgálatában igen régen központi szerepe van a tipológiának. Egyes típusok felismerésére és számontartására már a múlt században sor került, a rendszerre való kerekítés, a „tan” kimunkálása és megfogalmazása azonban századunk első felének eredménye: MELICH JÁNOS (főként HonfMg. passim), MOÓR ELEMÉR (A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged, 1930.; Westungarn 216–22; MNy. VIII, 110–7), KERTÉSZ MANÓ (Nyr. LXVIII, 33–9, 67–77), MÁLYUSZ ELEMÉR (Száz. LXXIII, 265–70), SZABÓ T. ATTILA (MNy. XXXVI, 127–9), KNIEZSA ISTVÁN (Szt. István-Eml. II, 371 kk.) és mások előkészítő, a részleteket tüzetesen feltáró munkássága nyomán 1943-ban ugyancsak KNIEZSA ISTVÁN tollából került ki helységneveink történeti tipológiájának rendszere (Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok. Szerk. DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. Bp., 1943. I, 123–32). Ezt később a szerző némely részletében pontosította (MNy. XLV, 100–7; NévtVizsg. 19–20), majd BÁRCZI GÉZA módosított néhány helyen a földrajzi nevek jelentéstani és kronológiai építményén (Szók.² 155 kk.). Ez az alapja annak, hogy az utóbbi években „a magyar történeti helynév-tipológia KNIEZSA–BÁRCZI-féle rendszeré”-ről szokás beszélni (vö. KRISTÓ GYULA, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976. 4).

Ez a típusban alapvetően történettudományi indíttatású volt, hiszen a „Keletmagyarország helynevei”-n lépten-nyomon tetten érhető a népiség- és helytörténeti érdek, hatásában azonban a történeti helynévkutatás fellendüléséhez vezetett, a településtörténeti vizsgálatokban pedig a nyelvészet és a történettudomány szövetkezését eredményezte, ahogyan ezt megjósolta még a múlt században PESTY FRIGYES: „Tudom, hogy e tudományos szövetkezés eredményeképp a történetíró sok illúzióról kénytelen leendő lemondani, és történetileg eddig kétségbe nem vont személyeket és eseményeket a regeköltők és mondagyűjtőknek átengedni; de viszont a nyelvészek is el lehetnek készülve arra, hogy sok nyelvészkedési bizonyítgatás, mely a történettudomány segédeszközei nélkül történt, gyökerében lesz elmetszve” (A helynevek és a történelem. Értekezések a történeti tudományok köréből VIII. 1. Bp., 1978. 61). A helynévtipológia közvetlen településtörténeti hasznára egyébként maguk a létrehozói is utaltak: „egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá” — írta BÁRCZI GÉZA (Szók.² 149). A helytörténész ezt a kijelentést így fordította le a maga számára: „a település hozzávetőleges korát akkor is meg tudom határozni, ha nevére nincs régi adat, mert elegendő azt ismernem,

hogy a helynév a magyar történeti névtipológiának melyik kronológiai csoportjába tartozik”.

A tipológia statikus rendszer, vizsgálatai középpontjában a név áll, az objektum-típus kijelölése után teljesen figyelmen kívül hagyhatja az egyes objektumokat, történetüket, két nevet eltérő jelentéstani és kronológiai osztályba sorolhat anélkül, hogy megemlítené: a két név ugyanarra az objektumra vonatkozik. És a fordítottja is megtörténik: a két objektumhoz tartozó ugyanazon névalak egyetlen típusba kerül, noha az egyik objektum például a másiknál jóval később, névköltöztetéssel is hozzájuthatott a homonim névhez. (Ehhez l. KRISTÓ i. m. 12–3; MEZŐ: MNyTK. 170. sz. 23–8.) Az előbbiekből következik, hogy a történeti tipológia csak akkor képes megfelelni az önálló névtan követelményeinek, ha kiegészítjük azt a helynevek változástípusainak rendszerével. Magam 1971-ben ennek a következő formáit állapítottam meg (vö. MNy. LXVII, 511): 1. a név elhalása (a lakosság vagy életkörülményeinek gyökeres megváltozása okozza, pl. 1223: *Mirislou* > Ø, vö. Gy. I, 227); 2. a név felváltása (a lakosság kisebb mérvű változásával, a birtokos cserélődésével függ össze, pl. 1320: *Loaz*, 1324: *Lowazfelde que alio nomine Zenthmarton vocaretur* – ma Szalkszentmárton: Cs. III, 348); 3. típuson belüli névváltozás (a nyelv fejlődésének következménye, pl. 1339: *Gurbed*: AnjouOkm. III, 615 > 1490: *Gyerbed*: Cs. I, 475 > ma *Görbed*, vö. MAKSAI, Szatmár vm. 142); 4. típusváltás (a név más kronológiai, alaktani vagy jelentéstani típusba kerül): a) szeretlen változás (analógia révén megy végbe, pl. *-falva* > *-falu*, vö. KÁZMÉR, Falu 89–95); b) szerves változás (történeti okokra, rendszerint a táj megváltozására vezethető vissza, a név alaktani szerkezete megváltozik, pl. 1325: *villa Syma*: AnjouOkm. II, 175 > 1349: *Vacua terra Symaeghaz*: Cs. I, 525); c) jelentésbeli átrendeződés (népetimológia) vagy ártértékelődés (át- és visszakölcsönzés során keletkezett változás; pl. 1352: *Tothfalu* > ma: *Tófalu*: Cs. I, 73; illetőleg: *Fehéregyház* > *Weisskirchen* > *Fehértemplom*: Cs. II, 101).

A helynevek változástípusainak e rendszerét magam is csak vázlatosnak tartom; kiteljesítésére csak akkor kerülhet sor, ha előbb létrehozunk helyneveinkre egy teljes tipológiát, s egyenként föltárjuk a névosztályok között lehetséges mozgásirányokat. A következő fontosabb előzményekre támaszkodhatunk: INCZEFI GÉZA a névrövidülésről és az elízióról szólván mutatott be néhány típusváltást: *Jánospánfalva* > *Jánosfa*, *Almásháza* > *Almás*, *Detreháza* > *Detrethem* stb. (Az elliptikus földrajzi nevekről: MNy. LXVIII, 310–5). KÁZMÉR MIKLÓS a „falu”-val kapcsolatos változások rendjét tárta föl (A „falu” a magyar helynevekben. Bp., 1970. 64–104), MIKESY SÁNDOR és BENKŐ LORÁND a *-ka*, *-ke* képzővel másodlagosan bővült helységneveink problémáit elemezte (MNy. XLVI, 145–50), és számos finom megfigyelést tett a típusváltásról KRISTÓ GYULA (i. m.).

A típusváltás tana a helységnevek két irányú változásának nyomon követését teszi szükségessé: 1. kiderítendő, hogy az elsődleges típushoz tartozó nevek milyen másodlagos típusokba mennek át, 2. feltárandó, hogy egy névtípus állománya milyen más típusú nevek átalakulásával jött létre.

A típusok divergenciájára példaként – a teljesség igénye nélkül – tekintsük át, hogy a patrocíniumi helységnevek milyen fontosabb másodlagos típusokká alakultak:

1. a megőrző tendencia révén > patrocínium: 1263: v. *S. Nicolai supra Munkach*

> ma *Szentmiklós* (Gy. I, 548–9), 1333: p. *Scenthstephan* > ma: *Szentistván* (uo. I, 806) stb.

2. > patrocínium + *-egyház*: 1214/550: *Teka de v. S. Georgii* > 1433: *Thekedeghaza alio vocabulo Zenthgurgeghaza* (Cs. I, 655, Gy. I, 513, KARÁCSONYI: Békés vm. II, 317); 1440: *Kerekzenththamas* > 1453: *Zenththamaseghaza* (Cs. III, 350) stb.

3. > patrocínium + *-telke*: 1308 k.: *Scenthpal* > 1428: *Zenthpalteleky* (Gy. I, 670).

4. > patrocínium + *-ka, -ke*: 1459: *Zenth Andras* > ma: *Szentandráska tanya* Zemplénben, Legenye m. (Cs. I, 362).

5. > puszta személynév: ? *Villa Sancti Dyonisi*, 1424: *Zenth Dienes* > ma: *Dienes* puszta Soroksár m. (Cs. I, 34), 1256: *Zenthmargita* > 1805: *Margita* (Gy. I, 871).

6. > személynév + *-falva*: 1317: *Villa Sancti Nicolai* > 1401: *Myklosfalva* (Cs. I, 253).

7. > jelentésbeli elhomályosulás: *Szenttrinitás* > ma: *Terentás* (Gy. I, 391–2), *Szentadorjánmártir* > ma: *Mártély* (Gy. I, 904).

8. > jelentésbeli átrendeződés: *Szentkozmadamján* > *Kozmadombja*.

9. > a védőszentnévi utótag lekopása az előtagról: 1377: *Zenthpeter*, 1491: *Kayazozenthpether* > 1950: *Kajászó* (vö. MEZŐ: Nyr. CVIII, 262).

A divergenciával ellentétes irányú folyamat a konvergencia, a több típusba tartozó nevek összetartó, egy helynévosztályba törekvő fejlődését jelenti. Ebben az esetben tehát azt kell vizsgálnunk, hogy valamely helységrnévosztály milyen típusok átalakulásával jött létre. A puszta személynévi formát mutató helynevekről például a következő előzményeket deríthetjük ki:

1. megőrző tendencia: 1219/550: *Bogdan* > ma: *Nyírbogdány* (vö. MEZŐ–NÉMETH 82).

2. < személynév + *-háza*: 1386: *Zenthushaza* > ma: *Szentes* (Cs. I, 398), *Almás-háza* > *Almás*, *Bedőháza* > *Bedő* stb. (INCZEFI i. h.).

3. < személynév + *-falva*: 1292: *Abrahamfalva* > 1808: *Abrám*, *Ábrahám* (KÁZMÉR, Falu 286) stb.

4. < személynév + *-földe*: 1248: *Padar*, 1280: t. *Padar*, 1329: p. *Padarfelde* > ma: *Padár* (Gy. I, 126–7).

5. < személynév + *-telke*: 1362: t. *Gechetheluka* > ma: *Gecse* (MEZŐ–NÉMETH 83).

6. < személynév + *-laka*: 1355: *Tengur poss.*, 1418: *Thengerfalva*, 1420: *Tengerlaka* > ma: *Tenger* (Detek része, vö. Cs. I, 219).

7. < személynév + *-vágása*: 1415, 1416: *Ladameraugasa* > ma: *Ladomér* (Cs. I, 301), 1390: *Baxawagasa* > ma: *Boksa* (Cs. I, 343) stb.

8. < személynév + *-i* képző: 1478–83: *Korlathfalva*, 1489: *Korlathy* > ma: *Korlát* (Cs. I, 101).

9. < személynév + *-d* képző: 1474: *Zechewd* > ma: *Tápiószecső* (Cs. I, 24).

10. < patrocíniumi helynév: 1424: *Zenth Dienes* > ma: *Dienes* (Cs. I, 34).

A típusok összetartása és széttagolódása a legtöbb helynévosztályunkat érintette, s ennek következtében egy homogénnek látszó alaktani vagy jelentéstani helynévosztályban a legkülönbözőbb névadójú, indíttatású helynevekkel kell számolnunk, illetőleg az azonos jellegű névadó vonás alapján keletkezett földrajzi nevek átszővik

az egyéb névadók alapján tagolt helynévtipológiai rendszert. A tiszteletreméltó előtanulmányok után ma már elérkezett arra az idő, hogy a típusváltozások valamennyi lehetséges módjának földerítésével az önelvű névtan követelményeinek megfelelően megújítsuk településneveink történeti-névtani tipológiáját.

MEZŐ ANDRÁS

Szombathely környéki földrajzi nevek vallomásai egy élőnyelvi anyag tükrében

1. Mint ismeretes, egy-egy terület helyneveiben az adott térségnek nemcsak a névtani jellemzői mutatkozhatnak meg, hanem egyéb nyelvi vonatkozásai is. A legilletékesebben Pais Dezső példázza, hogy a névkutatás mennyi mindenhez, a szótörténethez, a település-, népiség- és művelődéstörténethez, nem utolsósorban a táji színezetű nyelvhasználat vizsgálatához is kötődik (I. BENKŐ LORÁND: MNyTK. 140. sz. 21–8). Nem véletlen hát, hogy a sorra megjelenő földrajzi neves kötetek forrásul szolgálnak a nyelvjáráskutatás számára is (KIRÁLY LAJOS: MNyTK. 160. sz. 199–206; SZABÓ GÉZA: uo. 137–9; UŐ.: VSz. XXXVII, 2: 249–52; UŐ.: MNyTK. 170. sz. 75–82; SZABÓ JÓZSEF: MNyTK. 160. sz. 173–6). Szabó Gézának azok a tapasztalatai, amelyek a régió és a nyelvi mozgás összefüggéséről tanúskodnak, engem is hasonló jellegű vizsgálatra ösztönöztek.

Alapanyagul két korpuszt használtam föl. Az egyiket a Vas megye földrajzi nevei című kötetből (Szombathely, 1982.) választottam ki. 43 kutatópont anyagát néztem át, amelyet Szombathely vonzáskörzetéből 1965 és 1969 között gyűjtöttek össze. Megtaláljuk köztük a városhoz a közelmúltban csatolt részeket éppúgy, mint a volt szombathelyi járásnak a nemzetiségiektől nem lakott falvait (I. a kötet 42. lapja nyomán készült mellékletet). A vizsgálat másik anyagát abból a korpuszból merítettem, amelyet a szombathelyi főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke egyik kollektív kutatási témájának keretében Szabó Géza szókészleteti kérdőfüzete alapján 1985-ben gyűjtöttem Dozmaton. A kétszer hétezer nyelvi lexikális adatból álló anyagot hangtani szempontból tanulmányoztam át. A köznyelvi *ly*-nek, *lj* hangkapcsolatnak és a szótagzáró *l*-nek az itteni megfelelőit, mintegy 2600 adatot vizsgáltam meg. Elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípuson belül (vö. IMRE SAMU, MMNyjR. 334–5) van-e további nyelvföldrajzi meghatározottságuk az említett jelenségeknek; ha igen, mi játszhatott közre e differenciálásban. Másfelől az is célom volt, hogy megnézzem: a regionális és köznyelvi adatok viszonyában tükröződik-e valamilyen mozgás.

2. A „Vas megye földrajzi nevei” című kötet készítői – a könyv bevezetésének tanúsága (i. m. 15) szerint – arra törekedtek, hogy a nyelvjárási és köznyelvi alakpárok esetében inkább a hagyományos nyelvjárási állapotnak megfelelő változatot tegyék közzé. Nem egy helyen azonban csak köznyelvi megfelelővel, másutt meg többféle nyelvjárási alakkal találkoztak. Ezt a helyzetet mutatják a köznyelvi *ly* helyén jelentkező adatok. Általános az *l*-ezés. Különösen erős Velem környékén, és az olyan nevekben gyakori, amelyek a *hel*, *pállo* ~ *pälla*, *méll* ~ *mél* stb. elemeket tartalmazzák. Az *ly* ~ *l* nélküli változat is előfordul, a régióinkább a nyugati sávjában például a *seregi* 'seregély', a *Gergē* stb. névrészekben. A *j*-zés viszont inkább